

مقدمه

I. کتابی که در دست دارید ترجمه ۸ فصل از کتاب بررسی جهانگردیست نویس‌های اسلامی^۱ است که اکنون با تصحیحات و افزوده‌هایی در اختیار علاقه‌مندان مباحث کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی قرار می‌گیرد. ترجمه و تدوین این اثر بنا به دو ضرورت مهم انجام گرفته است: نخست شناسایی مجموعه‌های پراکنده نسخه‌های خطی و سپس گردآوری فهرست‌هایی که از آن‌ها تهیه شده است. این دو ضرورت برای رسیدن به دو هدف عمده است: نخست فراهم آمدن دستمایه‌ای برای رسیدن به اهداف طرح «میراث مشترک ایران و ماوراءالنهر» در مرکز پژوهشی میراث مکتوب و سپس آماده سازی مقدمات طرح «فهرستگان مشترک دست‌نویس‌های اسلامی».

II. چنان‌که از حاصل کتاب حاضر برمی‌آید بیش از ۸۰۰۰۰ دست‌نویس در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی منطقه و رارود^۲ و قفقاز موجود است. اما این عدد شمار دست‌نویس‌هایی است که تاکنون شناسایی شده است و طبعاً دست‌نویس‌هایی را که در دست افراد و کتابخانه‌های خصوصی دیگر در گوشه و کنار این منطقه پراکنده است و تاکنون شناخته نشده در بر نمی‌گیرد.

خوشبختانه در سال‌های اخیر طرح‌هایی چند برای شناسایی و فهرست‌نگاری مجموعه‌های این منطقه انجام شده است. از این میان به دو طرح مهم تر اشاره می‌کنم:

۱. طرحی که بیش از ده سال از عمر آن می‌گذرد. این طرح در دفتر مطالعات سیاسی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران شروع شد و بعد هادستاوردهای آن (تاکنون بیش از ده جلد) با همکاری کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی به چاپ رسید. برای کتاب‌شناسی فهرست‌های منتشر شده این طرح، نک: پس از این، ص ۳۵، ۳۶، ۵۲، ۵۳، ۶۱، ۷۸ و ۷۹.

۲. طرح «میراث دست‌نویس آسیای میانه اسلامی: پژوهش و مطالعه متون». این طرح بخشی از طرح بزرگ‌تری

1. *World Survey of Islamic Manuscripts*, Edited by Geoffrey Roper, London: Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 4 vols., 1992-1994.

فصل‌های آذربایجان، ج ۱، ص ۴۱-۴۷؛ ارمنستان، ج ۱، ص ۲۱-۱۷؛ ازبکستان، ج ۳، ص ۶۲۵-۶۰۵؛ تاجیکستان، ج ۳، ص ۲۲۴-۲۱۵؛ ترکمنستان، ج ۳، ص ۴۰۵-۴۰۱؛ قرقیزستان، ج ۲، ص ۱۷۷-۱۷۵؛ قزاقستان، ج ۲، ص ۱۵۰-۱۴۷؛ گرجستان، ج ۱، ص ۳۱۴-۳۰۹.

۲. در عنوانی که برای این مجموعه برگزیده‌ام اندکی مسامحه شده است. منطقه ماوراءالنهر/ و رارود/ فرارود/ Transoxiana شامل کشورهای هم‌چون ترکمنستان نمی‌شود.

است برای پژوهش در باره میراث کهن خاورمیانه و نزدیک، شرق مدیترانه و آسیای میانه که با همکاری Mondes iranien et indien در CNRS (پاریس) و Istituto per l'Oriente C. A. Nallino (ژنوا) انجام می‌شود. مجموعه فهرست‌های این طرح بافروست Series Catalogorum زیر نظر ماریا ژوپه تدوین می‌شود و تاکنون یک جلد از آن منتشر شده است (نک: پس از این، ص ۳۶).

III. تاکنون چندین فهرست راهنمای عمومی و اختصاصی برای شناخت مجموعه‌ها و فهرست‌های نسخه‌های خطی شوروی (سابق) و جمهوری‌های آن منتشر شده است. در این جا (به ترتیب زمانی) کتاب‌شناسی اهم آن‌ها ذکر می‌شود:

۱. ژرژ واژدا و م. دورانت: دورانت:

Vajda, G. & Durantet, M. *Répertoire des catalogues et inventaires de manuscrits arabes*. Paris, 1949 (Institut de Recherche et d'histoire des Textes, II).

[سپاهه فهرست‌های دست‌نویس‌های عربی]

۲. افشار، ایرج. کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا (*Bibliographie des catalogues des manuscrits persans*)، تهران: دانشگاه تهران، ۱۹۵۸م / ۱۳۳۷ هـ ش (گروه عالی کتاب‌شناسی ایران، انتشارات دانشگاه تهران، ۴۸۵).

۳. آکیموشکین و بورشچوسکی:

Akimushkin, O. F. & Borshchevski i, Yu. E. "Materialy dlya bibliografii rabot o persidskikh rukopisyakh". *Narody Azii i Afriki*, 1963 iii, pp 165-174, 1963 vi, pp. 228- 241.

[بدارکی برای فهرست‌دست‌نویس‌های فارسی]

۴. هویسمان:

Huisman, A.J.W. *Les manuscrits arabes dans le monde: Une bibliographie des catalogues*. Leiden: Brill, 1967.

[دست‌نویس‌های عربی در دنیا: کتاب‌شناسی فهرست‌ها]

۵. پیرسن:

Pearson, J.D. *Oriental manuscripts in Europe and North America: a survey*. Zug: Inter Documentation, 1971 (Bibliotheca Asiatica, 7).

[دست‌نویس‌های شرقی در اروپا و آمریکای شمالی: یک بررسی]

۶. بخش منابع کتاب تاریخ‌گارش‌های عربی، تألیف فؤاد سزگین که مؤلف در آن فهرستی از کتابخانه‌ها و فهرست‌های آن‌ها آورده است. صورت‌درهم کرد این بخش‌ها به همت دکتر چنگیز پهلوان به فارسی ترجمه شد و در ۱۳۶۶ هـ ش منتشر شد:

Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Band VI. Leiden: Brill, 1978.

کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های عربی در جهان، همراه با... ترجمه، تنظیم و فهرست‌ها از چنگیز پهلوان، تهران: معارف، ۱۳۶۶ ه.ش، پنجاه + ۵۴۳ ص.

۷. میخائیلوا و خالدوف:

Mikha ilova, I. B. and Khalidov, A. B. *Bibliografiya arabskikh rukopisei*. Moscow: Nauka, 1982.

کتاب‌شناسی دست‌نویس‌های عربی]

۸. برن باوم:

Birnbaum, E. "Turkish manuscripts: Cataloguing since 1960 and manuscripts still uncatalogued. Part 3: U.S.S.R., Iran, Afghanistan, Arab Lands (except Palestine), Israel and Palestine, India and Pakistan, China". *Journal of the American Oriental Society*, 103, 1983, pp. 691-707.

دست‌نویس‌های ترکی: فهرست شده از سال ۱۹۶۰ م و دست‌نویس‌های فهرست نشده. بخش ۳: اتحاد جماهیر شوروی، ایران، افغانستان، کشورهای عربی (به جز فلسطین)، اسرائیل و فلسطین، هند و پاکستان، چین]

۹. عواد، کورکس. *فهارس المخطوطات العربية في العالم*، کویت، ۱۹۸۴ م. ۲ جلد.

۱۰. دلیل *فهارس المخطوطات في المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية*، (ویرایش دوم)، عَمَّان: المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية، مؤسسه آل البيت، ۱۹۸۶ م.

۱۱. و بالأخره اثر مهم و معتبر بررسی جهانی دست‌نویس‌های اسلامی، تألیف گروه مؤلفان، به سرپرستی و مدیریت دکتر هادی شریفی و سر ویراستاری جفری رابر (جانشین پیرسن، بنیادگذار ایندکس اسلامیکوس) و با سرمایه‌گذاری و نشر بنیاد میراث اسلامی الفرقان، لندن ۱۹۹۲ م (ج ۱) تا ۱۹۹۴ م.

این کتاب ۴ جلدی، به رغم نقص‌های آن، بی‌شک کامل‌ترین و صحیح‌ترین منبعی است که در این زمینه وجود دارد. شیوه تنظیم این کتاب بدین صورت است که ذیل نام کشورها (۱۰۷ کشور) شهرهای آن، و ذیل هر شهر تمامی مجموعه‌ها، موزه‌ها و کتابخانه‌های دارای نسخ خطی اسلامی، و البته تمامی به ترتیب الفبایی ذکر شده است. ذیل هر مجموعه و کتابخانه این مشخصات به ترتیب آمده است: ۱. نشانی، تلفن و... ۲. سال تأسیس، ۳. وضعیت مجموعه اعم از عمومی، خصوصی، وقفی، دانشگاهی، مدرسه دینی، متعلق به کلیسا، موزه و... ۴. شمار کل دست‌نویس‌های آن، و در جاهایی که قادر بوده‌اند، محتویات هر مجموعه را به تفکیک زبانی نیز ذکر کرده‌اند، ۵. شرایط دسترسی به مجموعه، ۶. توصیف مجموعه، در این قسمت مختصری در باره تاریخ شکل‌گیری هر مجموعه نسخه‌های اهدایی یا خریداری شده و غالباً یکی دو نسخه از بهترین نسخ آن آمده است، ۷. فهرست‌های منتشر شده. در این بخش کتاب‌شناسی کامل و توصیفی هم‌فهرست‌های منتشر شده کتابخانه به ترتیب سال انتشار ذکر شده است، ۸. در انتها به شمار نسخه‌های فهرست نشده و یافته‌ها و یافته‌ها و لی منتشر نشده اشاره شده است. بدنیست اشاره کنم که این کتاب به عربی ترجمه و در ۵ جلد از سوی بنیاد الفرقان منتشر شده است.

نگارنده این سطور با آگاهی از این نکته که هرگونه فعالیت در زمینه دست‌نویس‌های اسلامی و همچنین بررسی تاریخ علم، فرهنگ و هنر ایرانی و اسلامی منوط به در دست داشتن آمارهای دقیق و شناخت از چند و چون و وضعیت نسخه‌های خطی است، تصمیم به ترجمه و نشر این کتاب ۴ جلدی گرفت. اکنون ترجمه ۸ فصل این مجموعه با تصحیحات و افزودن اطلاعات جدیدتر به آن در دسترس علاقه‌مندان این زمینه از مطالعات ایرانی و اسلامی قرار می‌گیرد.

IV. تدوین کتاب حاضر شامل سه مرحله بوده است. در مرحله نخست ۸ فصل مربوطه از کتاب پیش‌گفته به فارسی ترجمه شد. در مرحله بعدی، اطلاعات اثر با مراجعه به مقدمه فهرست‌های نسخ خطی و فهرست‌هایی که پس از تاریخ فوق منتشر شده‌اند، تکمیل گشت. در مرحله سوم سعی کردیم با مراجعه به افراد آگاه و کتابخانه‌هایی که احتمال وجود فهرست‌های مربوط به این ۸ کشور در آن می‌رفت، کتاب را کامل تر کنیم. در طی این مراحل بخشی از اطلاعات مندرج در اصل انگلیسی کتاب تصحیح شد. فهرست‌های افزوده و تصحیحات داخل < > و مدخل‌های افزوده‌ها داخل □ □ ذکر شده است.

V. سرانجام این که بر اساس بررسی‌های پیش‌گفته شمارمجموعه‌ها و فهرست‌های منتشر شده در این منطقه از این قرار است:

۱. شمارشهرهای دارای نسخه: ۲۲ شهر
۲. شمارمجموعه‌ها و کتابخانه‌ها: ۵۲ کتابخانه
۳. شمارفهرست‌های چاپ شده: ۱۰۶ عنوان (۱۲۷ جلد)

VI. شیوه تنظیم این کتاب‌شناسی:

الف. برای مدخل‌هایی که اضافه کرده‌ایم (چه در ناممجموعه‌ها و چه در کتاب‌شناسی فهرست‌ها) تقریباً از همان روش اصل کتاب پیروی شده است.

ب. ذیل ناممجموعه‌ها، پس از ذکر نشانی و تلفن (در صورت در دسترس بودن)، وضعیت، شمار دست‌نویس‌ها و توصیف مجموعه، و سپس کتاب‌شناسی کامل تمامی فهرست‌های منتشر شده آن کتابخانه به ترتیب سال انتشار آمده است.

ج. نام مقاله‌ها با حروف ایستاده داخل « » و عنوان نشریه با حروف خمیده آمده است.

د. شیوه کالی چیدن عددها از چپ به راست است: ۷۴۸-۷۴۵.

ه. شماره‌ها. برای نام کتابخانه‌ها دو شماره پیاپی در نظر گرفته شده است. شماره سمت راست در نام کتابخانه‌ها نشان دهنده شماره کتابخانه‌ها در یک کشور و شماره سمت چپ نشان دهنده شماره آن‌ها در کل کتاب است. همچنین یک شماره برای فهرست‌های چاپ شده در نظر گرفته شده است.

و. اختصارات به کار رفته در این کتاب عبارتست از:

- بی تا: بدون تاریخ
بی جا: بدون نام محل چاپ
بی نا: بدون نام ناشر
ج: جلد
چ: چاپ
ح: حدود
س: سال
ش (پیش از عدد): شماره
ص: صفحه، صفحات
ق: قرن
قس: قیاس کنید با
م: میلادی
نک: نگاه کنید به
ه: هجری قمری
ه ش: هجری شمسی
< >: فهرست‌های افزوده و موارد تصحیح شده
□ □: مدخل‌های افزوده

VII. در پایان از آقای اکبر ایرانی، مدیر عامل مرکز پژوهشی میراث مکتوب که با چاپ این اثر موافقت کردند و آقای ناصر گل‌باز، دبیر بخش «میراث مشترک ایران و ما وراء النهر» و همکاران واحد تولید و رایانه مرکز سپاس‌گزاری می‌شود.

VIII. از آن‌جا که این مجموعه، بی‌شک، کامل نیست و مسلماً اشتباهاتی در آن راه یافته است، از عموم صاحب‌نظران و آگاهان این زمینه، مدیران کتابخانه‌ها و صاحبان مجموعه‌های شخصی استدعا داریم با راهنمایی‌ها و پیشنهادهای خود ما را در تکمیل این اثر یاری کنند.

تهران، ۱۵ آبان ۱۳۸۵ هـ ش
احمد رضا رحیمی ریس